

Іван Дзира

ДО ПИТАННЯ ПРО ОФІЦІЙНИЙ ХАРАКТЕР ІСТОРИЧНИХ ТВОРІВ У ГЕТЬМАНЩИНІ ЗА КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО

У статті розглядається питання щодо причетності офіційних органів влади до появи історичних творів на Лівобережній Україні в середині XVIII ст. Автор доводить, що "Короткий опис про козацький малоросійський народ" П. Симоновський скоріш за все створив за особистим дорученням гетьмана К. Розумовського.

10-80-і рр. XVIII ст. характеризуються посиленням наступом російського централізму на українську автономію, що врешті-решт завершився скасуванням гетьманства, зруйнуванням Запорозької Січі, закріпаченням селянства, знищенням решток державного устрою й перетворенням Гетьманщини на звичайну провінцію імперії.

Такі зміни в суспільно-політичному житті неминуче повинні були відобразитися на різних сферах національної культури. Хоч високий культурний потенціал українського народу у XVIII ст. активно використовувався для розбудови та європеїзації Російської імперії, проте, з іншого боку, розквіт української культури та розвитку української мови примусили петербурзький уряд розгорнути цілеспрямовану й послідовну політику, скеровану на русифікацію нашої нації. Так, 5 жовтня 1720 р. Петро I видав указ в Києво-Печерській і Чернігівській друкарнях "вновь книг никаких, кромѣ церковныхъ прежнихъ изданій, не печатать. А и оныя церковныя старыя книги, для совершеннаго согласія с Великороссійскими, с такими ж церковными книгами справливать прежде печати...дабы никакой розни и особаго нарѣчія во оныхъ не было"¹. У 1724 р., коли Києво-Печерська лавра надрукувала "Тріодь цветную", архімандрит Іоаникій Сенютювич запевнив синод, що книга видана "слово в слово" з великоросійським оригіналом. Однак доскіпливі московські "справщики" виявили, що "та книга с московскою печатью в реченіяхъ не согласна", і на архімандрита накладено величезний штраф у сумі 1500 карбованців². Загалом у XVIII ст. було прийнято ряд законів про заборону видання книг і викладання українською мовою. Через протидію Катерини II на території Гетьманщини не вдалося створити систему вищої освіти, а 1800 р. Павло I заборонив будівництво церков у стилі українського бароко.

Централізаторська політика царату викликала і зворотну реакцію – посилила автономістичні патріотичні переконання в середовищі лівобережного козацтва і шляхти. "Катастрофа, яка спіткала Мазепу і його прихильників, а за ними й величезну кількість старшини, війська, геть усю поголовно Запорізьку Січ тощо, – писав М. Грушевський, – справді не могла не спричинитися до могутніх поштовхів для історичної праці козацької інтелігенції. Треба було підняти дух, ослабити занепадницькі настрої... Слід було нагадати колишню славу, героїчні подвиги, неоціненні послуги, які надало козацтво Росії в боротьбі з її історичним

© Дзира Іван Якович – доктор історичних наук, професор кафедри педагогіки та методики професійного навчання Київського педагогічного університету технології та фізики.

ворогом”³. Активне зацікавлення вітчизняним минулим спричинило розшуки джерел, призвело до створення цілого ряду історико-літературних праць, авторами яких були переважно військові канцеляристи. “Характерною рисою української історіографії XVIII ст., – підкреслював М. Марченко, – є той факт, що вона більшою мірою, ніж будь-які інші жанри літератури цього періоду, порвала з середньовічною схоластикою і стала галуззю, що служила виключно громадським інтересам”⁴.

У даній статті нас цікавитиме, чи до поширення так званого козацького літописання були якоюсь мірою причетні офіційні органи влади, чи воно велося з приватної ініціативи і його слід розглядати як реалізацію авторами виключно власних творчих задумів.

На перший погляд, беззаперечне право на існування має остання версія. Адже у текстах самих пам’яток відсутня інформація про те, що вони уклалися на замовлення полковників, генеральних старшин чи гетьманів. По-друге, деякі автори чітко вказують, що до написання творів вони бралися з власної ініціативи.

Зокрема, у передмові до своєї праці Григорій Граб’янка окреслює мету “Дѣйствій презѣльной брани”, викладає причини, що змусили його приступити до історичних студій. Щоб героїчні подвиги козацтва, особливо за гетьманства Богдана Хмельницького, “не пішли в забуття”, він і “замислив оцю історію написати на незабудь нащадкам”⁵. Хто б нині знав про життя та діяльність знаменитих героїв минулого, якби не історики? Тому автор наголошує, що ним керувало не прагнення до слави, а суспільна користь, яка й спонукала його не залишати в попелі мовчання, а явити всім народам героїчну історію рідної Вітчизни⁶.

Проходячи з козацьким корпусом, що вирушив у 1702 р. на допомогу польському королю Августу II, Правобережжя, Волинь, Галичину, лівобережечь Самійло Величко проймався болем за долю цих регіонів України. Страшні картини руїни та запустіння змусили його замислитись не лише над причинами, а й над наслідками поразки Національно-визвольної війни для своєї Батьківщини. “Надивився я того всього, що кажу, порожнього й мертвого, – писав у передмові цей “правдешній Малої Росії син”, – повболівав серцем і душею – бо ж зробилася пустою ця красна колись і переповнена всілякими благами земля, частка вітчизни нашої україно-малоросійської, і впали в незвідь поселці її, славні предки наші! Попитав я тоді багатьох старих людей, чому це так, через що і через кого спустошено тую землю нашу”⁷. Не задовольнившись отриманою інформацією, Величко був змушений звернутися до писемних джерел. Козацький канцелярист гостро звинувачував вітчизняних істориків, які про “гідні похвали подвиги наших козако-руських предків” “нічого не написали і не розтлумачили...”⁸. Отже, Величко розпочав писати свою працю під впливом патріотичних почуттів, усвідомлюючи необхідність створення систематичної історії України.

“Чтоб напрасно и бездѣльно времени не терять но какою-нибудь прислугу обществу дѣлать”, вирішив взятися за перо і відставний прилуцький полковий обозний Степан Лукомський⁹.

І, нарешті, як намагаються довести деякі дослідники, “відсутність належної культурної інфраструктури на теренах України другої половини XVIII ст. не сприяла розвитку історичних студій, а тому написанням історичних творів займались поодинокі аматори, що прагнули зафіксувати плин часу хоча б на сторінках, за словами Величка, “щуплих реєстриків...”¹⁰.

Але поява у 1765 р. синтетичного “Короткого опису про козацький малоросійський народ” Петра Симоновського і близькі взаємини його автора з Кирилом Розумовським дозволяють засумніватись у подібних твердженнях і визнати їх дещо спрощеними.

Прагнучи використати кращі досягнення досвіду західноєвропейського Просвітництва для стрімкого розвитку інтелектуального потенціалу козацької держави, уряд останнього гетьмана розробив спеціальну програму заходів у сфері освіти й науки. Вихованець кількох західноєвропейських університетів, президент Петербурзької академії наук К. Розумовський добре усвідомлював, що лише

високоосвічене й культурне суспільство може гарантувати процвітання держави та забезпечити добробут її народу. Запланована гетьманом реформа полягала в секуляризації системи освіти, яка повинна була б складатися з університетів і гімназій¹¹. У 1760 р. за тогочасними західноєвропейськими стандартами було розроблено проект Батуринського університету. В ньому передбачалося функціонування дев'яти кафедр, зокрема кафедри історії. Фундатором і протектором цього вищого навчального закладу повинен був стати особисто К. Розумовський. Другий університет планувалося відкрити на основі Києво-Могилянської академії, котра мала ввійти до його структури на правах богословського факультету. “З огляду на абсолютно незадовільне становище книгодрукування в Україні, – пише О. Коваленко, – неабиякого значення набувала пропозиція заснувати при університетах, “а где запотребно судится, и при гимназиях”, друкарні “для печатания как церковных, так и гражданских книг”¹².

Відомо, що К. Розумовський цікавився літописними пам'ятками й поповнював ними свою бібліотеку, що вважалась у той час однією з найбільших в імперії. Так, до складу одного збірника, котрий особисто належав Кирилу Григоровичу, крім ряду офіційних документів, входили “Короткий опис Малоросії” та “Описание кратчайшее знатнѣйших действий и случаев, что в котором годѣ дѣялось в Украинѣ Малороссійской и около Украины и кто имянно когда был гетманом козацким”. Як припускає О.М. Апанович, імовірно, що цей компакт було складено спеціально за наказом новообраного гетьмана¹³. У 1752 р. власник наказав зробити з протографа дві копії. Наступного року він подарував одну рукописну книгу Петербурзькій академії наук, а іншу залишив для себе. Останню внучка гетьмана подарувала Миколі Маркевичу. Через це історик і називав “Короткий опис Малоросії” “Летописью Разумовского”¹⁴.

Існує кілька незаперечних фактів створення рукописних збірників за особистим розпорядженням Розумовського. Наприклад, за наказом гетьмана від 30.04.1750 р. у Генеральній військовій канцелярії було складено спеціальний “Екстракт” (датується 9 червня цього ж року, обсяг 87 аркушів). Цей збірник містить копії 21 документа “с имеючимися великих государей царей и великих князей, императоров-самодержавцев всероссийских грамот, а также с привилегиями королей полских и великих князей литовских на волности, права и преимущества Малороссии и прочих чинов”¹⁵.

Отримавши від генерального хорунжого Миколи Ханенка збірник, Розумовський через деякий час попросив зібрати додаткову інформацію про малоросійські “права і вольності”, а також “что принадлежное до преимущества и чести высокого достоинства Гетманского”¹⁶. Після одержання гетьманського ордеру генеральні старшини 13 і 18 липня 1750 р. надіслали відповідні рапорти. Третій рапорт, по суті, є супровідним листом до складеного в Генеральній військовій канцелярії чергового екстракту. Дана збірка значно менша за попередню, оскільки її обсяг становить всього 11 аркушів. Вона містить не копії документів, а стислий виклад змісту першоджерел відповідно до завдань, які стояли перед упорядниками.

У першій частині збірника зроблено коротенькі виписки з 10 царських грамот та указів про підтвердження прав і вольностей, якими користувалися українці ще за Литовсько-Польської доби. Сюди ж входять і обіцянки, котрі Петро I давав Івану Скоропадському. Потім укладачі зазначили, що, на жаль, їм не вдалося виявити оригінальних грамот великих князів литовських і королів польських, “однакож нынѣ сыскана книга печатная на полском языке, называемая статуты права и конституции коронные, в которой точные Малой России всѣм станам служащие права и королевские привилегии напечатаны”¹⁷. Далі йдуть цитати з цього джерела, які мали генетично пов'язувати політико-правове становище Гетьманщини зі статусом Київського князівства у складі Великого князівства Литовського, доводити її право на автономію в межах Російської імперії.

Друга частина компакту присвячена визначенню статусу гетьманської посади. Тут автори доповідної записки зазначають, що “о том хотя и были в прежних

архивах Генеральной канцелярии різні писменні документи, а нїкаторіє и при гетмане Скоропадском были ж в собрании, то и тїк по болшей части в бывшем в 1748 году в Глуховї пожарї...изгорїли...”¹⁸. Через це упорядники, крім документів, мусили використовувати також свідчення ряду генеральних старшин і “знатних малоросіян”. Представники національної еліти вважали, що гетьман, “яко той земли по милости государевой главный властитель”, має відповідати за справи “военные” і “росправные”, “воинские и гражданские”¹⁹. У витягах зазначено, що Богдану Хмельницькому за Березневими статтями було дозволено приймати іноземних послів. Відносно багато місця відведено особливостям дипломатичного й службового етикету часів Івана Скоропадського й Данила Апостола.

Однак у супровідному листі генеральні старшини повідомили адресата, що вважають за недоцільне вносити в “Екстракт” інформацію про те, що Іван Мазепа мав титул князя священної Римської імперії. Також вони “разсудили за сумнително” давати інформацію і про ті “чести и преимущества”, які Україна отримала за Гадяцькою угодою, оскільки “Выговский тот договор чинил когда Малая Россія была уже под высочайшою державой Российской отступя от самой высочайшей Российской державы...”²⁰

У 1750 р. бунчуковий товариш Федір Чуйкевич уклав “Ексерпт з прав малоросійських”, а 1 травня 1752 р. присвятив його К. Розумовському. У своїй праці автор, спираючись на юридичні джерела, обґрунтував незалежність української судової системи і права.

Розглянемо тепер питання, чи знайшла якесь відображення боротьба К. Розумовського за зміцнення української автономії в історичній концепції та фактичному матеріалі “Короткого опису про козацький малоросійський народ” П. Симоновського.

Відомо, що після обрання К. Розумовського гетьманом між ним та імператрицею не було укладено ніякої угоди, котра містила б якісь взаємні зобов’язання суб’єктів. Більше того, 13 березня 1751 р. у Петербурзі він урочисто присягнув Єлизаветі Петрівні “верным, добрым и послушным рабом и подданным быть...чин гетманства над Войском Запорожским и над народом малоросійским верно и постоянно содержать и всё то войско и народ малоросійский к верности, к службе и послушанию приводит и ни с которыми посторонними государи без ведома и без указу е. и. в. никакой переписки и пересылки собою не имеют...”²¹ Як бачимо, текст цієї присяги “однозначно засвідчував повну залежність гетьмана України від Росії”²². Однак, незважаючи на це, до кінця існування автономної козацької держави орієнтація на договірність продовжувала виступати важливою складовою політичної культури української еліти, набуваючи більшої чи меншої актуалізації залежно від обставин. Так, під час проведення К. Розумовським скликання наприкінці 1763 р. старшинської ради було сформульовано 23 спеціальні пункти, які пізніше лягли в основу чолобитної на ім’я Катерини II. В одному з них українська сторона просила відновити започатковану Богданом Хмельницьким та Олексієм Михайловичем традицію укладання між новообраним гетьманом і монархом “договірних статей”.

Щоб утвердити себе носієм верховної влади в межах Лівобережної України, К. Розумовський після одержання булави почав особисто призначати полковників, хоча ще з часів І. Скоропадського гетьман міг тільки добирати кандидатів на цю посаду. Прагнучи підпорядкувати всі соціальні суб’єкти Гетьманщини українському законодавству й органам влади, К. Розумовський ще 25 вересня 1750 р. розпорядився більше не надсилати апеляційних справ до Сенату, тому що “оніє собственно уже к Нашему принадлежат разсмотрению; і тако до прибытия Нашего в Малую Россію, по таким дїлам никому з малоросійских обывателей в Москву и в Санктпѣтербург ездить уже не следует, а без дїл и паче не должно”²³.

Одним із перших кроків володаря булави стало виведення з України російських чиновників. Після ліквідації Комісії економії, яка тримала під контролем вільні військові маєтки та поклала око на рангові, він став роздавати маєтки старшинам

“на вѣчное и потомственное владѣніе”. Зі штату Канцелярії малоросійського скарбу було виведено російського підскарбія, а з Генеральної лічильної комісії – російських калькуляторів. У п'ятому пункті вищезгаданої чолобитної висловлено прохання “впредь иностранных и заграничных людей как деревнями и землями, так и чинами не награждать, кроме таких, которые, поселясь в Малой России, знатные вашему императорскому величеству заслуги покажут и в том от гетмана и старшины рекомендованы будут...”²⁴

“Немає сумніву і в тому, – переконаний О. Путро, – що під впливом гетьмана в Україні з'явився й царський указ від 13 січня 1752 р., який підтвердив усі попередні заборони щодо поширення на українців холопства з боку будь-кого”²⁵. Без дозволу К. Розумовського було заборонено й арештовувати мешканців Лівобережної України, за винятком кримінальних злочинців²⁶.

За правління К. Розумовського було проведено й реформу судочинства, котра завершилася наприкінці 1763 р. створенням на території кожного полку станових шляхетських судів: двох земських, двох підкоморських і одного гродського. Її метою було розмежування повноважень гілок виконавчої та судової влади, а також зменшення судової тяганини. Гетьман писав, що необхідно “приводить малоросійські судніє места в порядок, согласно утвержденному в Малой России праву и скорѣйшому доставленію каждому обиженному правосудія”²⁷.

Під час останнього гетьманства здійснено й ряд реформ у війську – запроваджено для особового складу уніформу (козаки носили темно-сині жупани з червоними вилогами й білі суконні штани на польський лад, а компанійці – зелені мундири)²⁸, введено науку “военної екзерциції” для старшинської молоді, удосконалено артилерію. Кирило Григорович також намагався звільнити співвітчизників від участі у бойових діях за межами України.

Незважаючи на неможливість за тогочасних обставин реалізувати ідею соборності українських етнічних територій, К. Розумовський принципово титулував себе як “Малія Росіи обоих сторон Днѣпра...гетман”²⁹. Як вважають історики держави і права, за допомогою такого самотитулування І. Скоропадський, Д. Апостол і К. Розумовський демонстративно підкреслювали, “що вони не відмовляються від своїх законних прав на Правобережжя”³⁰.

Відоме також і прагнення останнього гетьмана проводити закордонну політику. Однак його діяльність у цьому напрямі була рішуче заборонена царським урядом.

Така самостійницька політика К. Розумовського була спрямована на зміцнення гетьманської влади, українського судочинства, центральних і місцевих органів управління, фінансово-бюджетної системи краю, а отже, й автономії Гетьманщини в цілому.

Як і автори інших історико-літературних пам'яток XVIII ст., П. Симоновський обстоював право козацької держави на збереження автономії під протекторатом російського царя. Колишній канцелярист висловлював тверде переконання, що політико-правові взаємини України з Московією повинні базуватися на основі угоди 1654 р. Оскільки вона визнавалася наступними поколіннями патріотичної еліти “найсильнішим і найнепереможнішим аргументом і доказом суверенності України”³¹, то історіограф приділив їй велику увагу на сторінках своєї праці. Розповівши про хід Переяславської ради, він процитував лист Б. Хмельницького до Олексія Михайловича з проханням затвердити “права і вольності” України, 3 царські жалувані грамоти на вольності козацькі, шляхетські й маєтності гетьманські та “Пункти гетьмана Богдана Хмельницького, затверджені царем”. Очевидно, історик вважав, що сукупність останніх 4-х документів і становить власне текст угоди. Насправді ж петиція з 23-х (у П. Симоновського з 22-х) пунктів була пізніше відредагована в Москві. Під час переговорів зміст проекту було викладено в 11 пунктах, на які цар наклав відповідні резолюції. Остаточна їх редакція й називається “Березневими статтями” або “Статтями Богдана Хмельницького”. Але оскільки цей документ, що мав доповнювати жалувані грамоти, був своєрідним витягом з попереднього українського проекту, то матеріали “Короткого опису про козацький

малоросійський народ” у цілому давали повне уявлення про зміст Московського договору 1654 р. Ратифікована угода гарантувала територіальну цілісність козацької республіки, офіційно узаконювала існуючу форму управління, суспільно-економічні відносини, територіально-адміністративний устрій, особливості законодавства й судової практики, передбачала наявність 60000 війська, надавала незалежність у проведенні внутрішньої політики. Певним обмеженням державно-політичної автономії був контроль Москви за дипломатичними зносинами з Річчю Посполитою й Османською імперією та обов'язок сплачувати протекторові данину за оборону від зовнішніх ворогів.

Як зазначає О. Струкевич, “завдяки березневим статтям Б. Хмельницького статусу договірних у сприйнятті старшини XVIII ст. набували й “договірні статті” усіх інших гетьманів...”³²

Оскільки, окрім інформації про договірність, дані документи містили ще й посилання на “права та вольності”, то П. Симоновський активно використовував їх для захисту суспільно-політичної окремішності козацької держави. Причому відповідно до вимог жанру свого історико-літературного твору робив він це не лише як історик права, а і як письменник.

На нашу думку, не випадково в “Короткому описі про козацький малоросійський народ” немає ніякої інформації про “Переяславські статті”, які 17 жовтня 1659 р. підписав Юрій Хмельницький. Адже внесені до них під тиском Кремля зміни були явно не на користь українській стороні. Так само П. Симоновський “забув” згадати і про те, що 1665 р. в Москві І. Брюховецькому нав'язали договір, котрий значно обмежував політичну автономію Лівобережжя за рахунок збільшення адміністративної та фінансової залежності від царського уряду. Внаслідок цього всі негативні нововведення якоюсь мірою втрачали своє легітимне мотивування, оскільки не вказувалося ратифіковане обома сторонами конкретне правове джерело, що мало б бути законною підставою для їх запровадження. З 27 пунктів укладеної в березні 1669 р. Глухівської угоди П. Симоновський передав лише найважливіші та найкорисніші для Української держави положення, що стосувалися виводу воевод з міст Лівобережжя (крім 5 основних центрів) та прерогатив гетьманської влади. Розповідаючи про трагічний кінець правління Д. Многогрішного, наш автор зарахував до заслуг цього гетьмана й те, що “он...Статтям Богдана Хмельницького підтвердження... исходатайствовав...”³³

До тексту своєї праці історик включив також 2 маніфести Петра I від 8 листопада 1708 р. і від 21 січня 1709 р. Як підкреслював П. Симоновський, перший документ засвідчив “пред цѣлымъ свѣтом” урочисту обіцянку царя непорушно зберігати українські права і вольності, виявляти до України свої “милости та щедроти”. У ньому монарх запевняв адресатів, що “как сначала Отец Наш...при принятии под высокодержавную свою Царскаго Величества руку Малороссійскаго народу, по постановленнымъ пактам, оному привиліи и вольности позволил и утвердил, тако оныя и донынѣ от Нас, Великаго Государя, им, без всякаго нарушения и ущербу, свято содержаны бывають...” (С. 134). П. Симоновський зазначив і про те, що українська делегація, яка на чолі з Д. Апостолом у 1728 р. прибула до Москви на коронацію Петра II, привезла з собою петицію з проханням повернути й підтвердити національні права на основі “Статей Богдана Хмельницького”.

Через те, що в політичній культурі XVIII ст. “права і вольності” в сукупності сприймалися як символ автономного статусу гетьманської держави, то П. Симоновський цитує і грамоту Єлизавети Петрівни про обрання гетьмана, де цариця дає урочисту обіцянку “тому новоизбранному Гетьману, и всѣмъ вам, Нашимъ вѣрнымъ подданнымъ, Малороссійскому народу, всѣмъ вольности, и права, и привилегіи, которыя вы от времени принятия под державу Всероссійскую Гетьмана Богдана Хмельницкаго с войскомъ Запорожскимъ, и со всѣмъ Малороссійскимъ народомъ, и потомъ при Государствованіи Нашего Родителя...имѣли, свято ненарушимо и цѣло содержать...” (С. 154)

У всіх без винятку історико-літературних пам'яток XVIII ст. робився наголос на литовсько-польському походженні українських прав і вольностей. Як й інші козацькі канцеляристи, П. Симоновський намагався включати до тексту історичні матеріали, які б проливали світло на природу автономії Гетьманщини. За допомогою джерел він генетично пов'язував політико-правове становище автономної козацької держави під царським протекторатом зі статусом Київського князівства і його мешканців у складі Великого князівства Литовського.

Історик відзначає, що навіть після ліквідації Київського князівства й поділу його земель на воєводства Казимир IV “учредил в них вездѣ воевод, старост, каштелянов, судей и прочих чиновников всѣх с Малороссійскаго народа, и, чтоб таковое учреждение содержано вѣчно и ненарушимо было, обязал и наследников своих...” (С. 3). Давши розгорнуту “канонізовану” розповідь про Баторієву реформу, історик окреслив у дещо узагальненій формі основний принцип козацького імунітету: “Поляки же ни до них самих, ни до их земель, кои им от Королей наданы были, ни какова дѣла не имѣли, и в правление их никогда не мѣшались...” (С. 9).

Причинами польсько-українського конфлікту, на думку П. Симоновського, були грубі порушення магнатами та шляхтою попередніх договорів, укладених при добровільному об'єднанні України з Польщею, привілеїв козацького стану та створення унії. Таким чином, брутальне нехтування правлячими колами Речі Посполитої державних правових норм, зокрема своїх офіційних зобов'язань щодо всіх станів української нації, справедливо розглядалося як вияв національного гноблення. Початок цієї епохи П. Симоновський, як і всі без винятку автори так званих козацьких літописів XVIII ст., пов'язував з правлінням Сигізмунда III: “...когда Сигизмунд Третій вступил на престол, начала быть Козакам отменность: разные Польскіе магнаты на опредѣленной Козакам земле в Малой Россіи позанимали себя села и деревни и тѣм Козаков в разных случаях утѣснять и в подданство их привлечь начали; самага же Козацкаго Гетьмана под вѣдѣніе и власть Коронному Гетьману отдали и знатнѣйшія урядовыя места в Малой Россіи природным полякам роздали, что Козакам столь чувствительно стало, что они, снести сего будучи не в состояніи и вида себя нѣсколько в силѣ, всему тому воспротивились...” (С. 9). За авторським задумом процитовані рядки мали виконувати не лише роль історичної довідки. Наведену інформацію, в першу чергу, слід було екстраполювати на ситуацію, в якій опинилась Гетьманщина під пресом московського імперіалізму в 10-40 рр. XVIII ст. На підставі зображених у “Короткому описі про козацький малоросійський народ” фактів П. Симоновський приходиться до висновків про повне право гетьмана та місцевого адміністративного апарату здійснювати управління в межах політичного тіла козацької держави, а також про рівність української та російської еліти. Тому особливе обурення у Петра Івановича викликає поширення правових норм метрополії на теренах Гетьманщини та свавільні дії іноетнічних урядовців.

Перше грубе втручання Московії у внутрішньо-політичні справи Лівобережної України відбулося, на думку П. Симоновського, 1666 р. Після повернення гетьмана Івана Брюховецького з Москви в усі найважливіші міста Лівобережжя були введені російські гарнізони з воєводами, “которые в протчія мѣстечки посылали от себя прикащиков, цѣловальщиков и зборщиков для сбора торговаго и ярмарковаго, також и для сбора наложенных до тѣх пор небывалых, податей на мѣщан и посполитых людей, кои принуждены были от плуга, волов и от конной сохи хлѣбom и деньгами платить...” (С. 92). Отже, в руках воєвод зосереджувалися не тільки військово-поліцейські, а й фінансові повноваження. Крім цього, спеціально прислані чиновники провели перепис населення і його нерухомого майна. П. Симоновський справедливо вважав, що завдяки великому значенню, яке мало в суспільній свідомості поняття “прав і вольностей”, українці не могли не виступити на захист своїх національних інтересів. “Однако сіе не долго продолжаться могло, яко в таком народѣ, который вольностями своими всегда пользоваться желает,

для сохранения которых и для недопущения себя к малѣйшему утѣсненію из под ига Лядскаго вооруженною освобождена рукою” (С. 92), – із задоволенням констатував історик, приступаючи до оповіді про дальше загострення українсько-російських взаємин, що врешті-решт призвело до збройного конфлікту.

П. Симоновський вважав, що допущені помилки були виправлені царським урядом у Глухівських статтях Д. Многогрішного, які, зокрема, передбачали, щоб “навперед...никто бы из Великороссійских в Малороссійскія дѣла не мѣшался...” (С. 95).

Не визнаючи права на урядування в Гетьманщині іноетнічного чиновництва, Петро Іванович намагався зафіксувати побільше випадків, коли українській стороні вдавалося обмежувати вплив чужорідного елемента в політичному тілі козацької держави. Так, він, зокрема, повідомляє, що невдовзі після обрання К. Розумовського гетьманом було наказано “Великороссійским Членам в Генеральной Канцелярії, в Судѣ Генеральном, в Коммисіи Экономіи, в счетной и Коммисіи об обидах, впредь уже не быть...” (С. 155)

Подібно до вихованого в душі Просвітництва К. Розумовського, П. Симоновський, котрого у другій половині XVIII ст. визнавали одним з кращих юристів Лівобережжя³⁴, вважав, що головною метою судового процесу має бути не встановлення покарання, а торжество справедливості. Петро Іванович був прихильником провідної ролі права у розв’язанні конфліктних питань між суб’єктами політичного життя. Через це він виразив обурення перебігом судового процесу над Іваном Самойловичем. Адже звинувачення у зраді царів було пред’явлено заарештованому гетьману без будь-якого попереднього розслідування, а перед оголошенням вироку підсудному не надали слова для виправдання.

Роздумуючи над недавнім минулим, переконаний патріот висловлював протест проти винищування козацтва на будівництві каналів, особливо Ладозького, доводив “ненадобность несчастных Малороссіян” у персидських походах.

У витлумаченні сутності гетьманської влади погляди П. Симоновського збігалися з уявленнями більшості старшин середини XVIII ст. Для Петра Івановича гетьман – це “главный Малороссійскій командир, состоящій в единственном вѣдѣніи Его Царскаго Величества, которому долженствует он вѣрныя по прежней своей должности оказывать службы” (С. 95 – 96). Щоб познайомити читача з владними повноваженнями останнього володаря булави, історик повністю процитував конфірмаційну грамоту Єлизавети Петрівни від 22 травня 1751 р. У ній цариця дозволяла гетьману “воинскія, гражданскія и всякія в Малой Россіи дѣла управлять по войсковым правам, по прежним обычаям и постановленным пунктам, на которых приступил под Державу Деда Нашего...Гетьман Богдан Хмельницкій со всѣм войском Запорожским и народом Малороссійским, и по Нашим Императорскаго Величества Указам опредѣленным, и впредь опредѣляемым, и к ему присылаемым, без нарушения прав и вольностей стародавних народа Малороссійскаго” (С. 158 – 159). П. Симоновський наголосив, що К. Розумовський отримав звання фельдмаршала, а його попередники “не инако были почитаемы, как Фельдмаршалы, ибо они в бытность свою у Государей имѣли всегда мѣсто выше Генералов Аншефов, а сверх того и сію от протчих, как иностранные, имѣли ж отличность, что когда они бывали в Москвѣ, или Петербургѣ, то опредѣлялась им для чести их на караул цѣлая рота солдат, Капитан и Поручик с знаменем и барабаны стояли и зорю порядочно отбивали, хотя и в присутствіи самага Государя” (С. 156).

Знайомство з “Коротким описом про козацький малоросійський народ” свідчить, що на його сторінках знайшла відображення орієнтація на соборність – політико-культурну єдність усіх українських етно-історичних територій. Причому введений до складу пам’ятки текст Білоцерківського універсалу Богдана Хмельницького дає підстави стверджувати, що для П. Симоновського соборність не виступала як абстрактне поняття, а містила конкретне номенклатурне наповнення. Адже автор стилізованого документа розглядав Київську Русь як

праукраїнську державу, котра обіймала “истинныя с древних вѣков земли и провинціи наши Сарматскія и поселенія наши ж Рускія от Подолья и Волох по Вислу и аж до самага Вильна и Смоленска долгія и обширныя свои границы имущія, а именно: Кіевскую, Галицкую, Львовскую, Хельмскую, Бельзскую, Подольскую, Волынскую, Перемышлевскую, Мстиславскую, Витебскую и Полоцкую...” (С. 15).

Що стосується міжнародних відносин, то, на думку П. Симоновського, вони повинні були регламентуватися відповідною статтею українсько-російського договору 1654 р., хоч за нею український уряд втрачав право на самостійні дипломатичні контакти з Річчю Посполитою й Османською імперією, а також мусив повідомляти Кремль про зміст переговорів з іноземними посольствами.

Використовуючи прийоми літературної роботи з першоджерелом, Петро Іванович не згадав про той пункт Гадяцького трактату 1659 р., який забороняв гетьману підтримувати відносини з іноземними державами. Аналогічну статтю історик свідомо опустив і, розповідаючи про зміст Глухівської угоди 1669 р.

Щоб звеличити К. Розумовського, автор вирішив детально зобразити події, пов'язані з відновленням гетьманства в 1750 р., показати читачам, “сколь... великолѣпное и славное сего Гетьмана как избраніе, так и вступленіе его на правленіе” (С. 159). На сторінках “Короткого опису про козацький малоросійський народ” останній володар булави виступає як “природный Малой Россіи сын” (С. 150), “природный Малоросійский патриот” (С. 154), головною метою діяльності якого було зміцнення автономії Лівобережної України та турбота про благо її мешканців. Будучи автономістом і виявляючи особисті симпатії до К. Розумовського, історик вважав “окончаніе онаго Гетьманскаго уряду Малой Россіи бесполезное” (С. 159).

Факт особистого знайомства П. Симоновського з К. Розумовським також дає підстави припускати, що “Короткий опис про козацький малоросійський народ” було створено на особисте замовлення гетьмана.

Ще в 1750-х рр. П. Симоновський через бреславську книгарню Корна забезпечував багатьох своїх знайомих різноманітними книжками, що були надруковані в країнах Західної та Центральної Європи. Багато видань призначалося, зокрема, “для полкового лікаря Фелькнера, довіреної особи гетьмана Кирила Розумовського, аптекаря Беттігера у Глухові, відомого механіка Гіршбергера в Батурині, що збудував чимало промислових закладів на Україні, в тому числі й фабрики К. Розумовського в Батурині...”³⁵ У 1756 р. за посередництвом П. Симоновського придбав роман Алена-Рене Лесажа “Пригоди Жиля Бласа” бунчуковий товариш Іван Скоропадський (останнього у 1762 р. було призначено на уряд генерального осавула. – І.Д.). Як бачимо, вже після повернення із закордонного навчання Петру Івановичу вдалося встановити зв'язки з людьми, котрі належали до близького оточення правителя України.

Весною 1755 р. П. Симоновський склав клопотання на ім'я К. Розумовського, в якому просив призначити себе дійсним перекладачем і встановити відповідне до цієї посади жалування. Адресант зазначав, що в останніх числах серпня 1753 р. він був “опредѣлен при Войсковой Генеральной канцелярії в должность переводческую”, в якій “вѣрно и радительно пребывав и приключаящіяся по званію моему дѣла на разных языках прилѣжно мною отправляеми о которой моеї исправности в Войсковой Генеральной канцелярії довольно извѣстно... как от природного и вѣрного сына прошу всенижайше... ясневельможности вашей жаловать меня в настоящего действѣтельно Войсковой Генеральной канцелярии переводчика и по оному званію моему настоящее ж произвести жалованіе, или по усмотренію, дабы мне здесь безнужно прожить можна было другое какое обо мнѣ для будущей моеї впредь вѣрной отечеству службы учинить опредѣленіе”^{36 37}. Отримавши документ, генеральний обозний Семен Кочубей повідомив про його зміст гетьмана і написав, що П. Симоновському встановили платню в 100 рублів на рік. Генеральна військова канцелярія відзначала “особливую его к службе ревность и с постоянным его обхожденіем к оной впредь способности оныя его

Симоновського под високою Вашей ясневельможности рассмотрение представляет с прошением резолюции об определении его Симоновского в настоящие переводчики с положением надлежащего жалования или иного определения по высокому Вашей ясневельможности усмотрению”³⁸.

У січні 1763 р. кобичжанський сотник П. Симоновський був призначений маршалком до двору К. Розумовського з окладом 400 рублів річно. У березні того ж року він подав до військової похідної канцелярії донесення, де писав, що “по высокому повелѣнію его ясневельможности отъезжает он Симоновский в Москву, в дом его сиятельства московский для исправления должности его маршалкой и просил от канцелярии малороссийского скарбу о выдаче ему жалования за исходящую треть года”³⁹. Загалом Петро Іванович розраховував отримати сто тридцять три рублі тридцять три копійки з третиною. У своїй резолюції гетьман наказав генеральному писарю Василю Туманському “Выдать Симоновскому жалования із записом в зашнурную книгу”⁴⁰.

Немає сумніву, що під час виконання обов’язків дворецького в гетьманському домі П. Симоновський став наближеною особою до К. Розумовського. В “Короткому описі про козацький малоросійський народ” Петро Іванович в опосередкованій формі не забув похвалитися успіхами своєї служби. Зокрема, він підкреслив “великолѣпное и славное...содержание всего не против протчих Гетьманов дому” К. Розумовського, “что иных ко удивлению, а других в зависть приводило...” (С. 159).

Як уже згадувалося вище, в грудні 1763 р. на старшинському з’їзді в Києві було складено “Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии”. Виражені в документі автономістичні устремління старшини, а також прохання встановити спадкове гетьманство в роді Розумовських налякали Катерину II. Налаштована в дусі централізму, цариця використала це як привід для ліквідації самого інституту гетьманства. На початку січня 1764 р. до Глухова прибув кур’єр з негайним викликом К. Розумовського до Петербурга. Під час аудієнції імператриця запропонувала Кирилу Григоровичу зректися булави. Однак, незважаючи на загрозу опали, гетьман протягом майже дев’яти місяців не підкорявся цій вимозі. На нашу думку, саме тоді він дав П. Симоновському завдання написати наукову працю для історичного та правового обґрунтування висунутих у “Прошении” домагань української сторони. Але оскільки П. Симоновський закінчив роботу над своїм твором у 1765 р. і засудив у ньому скасування гетьманства, то, зрозуміло, що “Короткий опис про козацький малоросійський народ” не міг бути надрукований за тодішніх обставин.

Про те, що в першій половині 60-их рр. XVIII ст. гетьманський уряд міг залучати істориків і письменників для захисту національних інтересів автономної Української держави, свідчить і цікава гіпотеза Олександра Оглоблина. Він висловив припущення, що знаменитий “Разговор Великороссии с Малороссией” Семен Дівович створив у 1762 р. “під впливом, а може, й на доручення гетьмана Кирила Розумовського. “Разговор” написаний якраз на початку царювання Катерини II, коли керівні українські кола мали поважні підстави побоюватися нового курсу імперської політики – замість сприятливої для України політики цариці Єлизавети і Петра III.”⁴¹ На жаль, відомий історик спеціально не зайнявся детальним дослідженням цього питання.

“З посиленням у XVIII ст. імперського тиску на українську автономію, – зазначає О. Струкевич, – втрачаючи можливості захищати права на якнайширшу політичну окремішність та суб’єктність у поточному політичному житті правовими й політичними засобами, українська політична еліта все ж не відмовлялася від ідеї суверенітету. Правда, дана цінність з галузі практичної політики все більше переходила у сферу ідеального – зокрема, в літературу військових канцеляристів. Вони ж, використовуючи свої твори як засіб історичної легітимації сучасних їм соціально-політичних потреб України-Гетьманщини, серед іншого зверталися до

тем, більшою чи меншою мірою пов'язаних з ідеєю суверенітету, і таким чином продовжували відтворювати відповідні політико-культурні орієнтації у політичній свідомості представників української політичної еліти»⁴². Однією з типових праць цього жанру є і «Короткий опис про козацький малоросійський народ» П. Симоновського, який, скоріш за все, було створено на замовлення гетьмана К. Розумовського. Його поява свідчить про процес формування (який через несприятливі об'єктивні обставини припинився ще в зародковій стадії. – І.Д.) офіційних ідеологічних творів історичної літератури, що відповідали актуальним соціокультурним та політичним запитам провідних верств українського суспільства XVIII ст. Виникнення подібних праць потрібно розглядати також як наслідок поступу в духовному житті нашої нації, зокрема, й успіхів історичної науки, що стали можливими завдяки існуванню автономної Української держави.

1. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т.VI. - №3653. – С. 245.
2. Див.: Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. – СПб., 1890. – Т. IV. – С. 112.
3. Грушевский М.С. Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений // Известия АН СССР. – 1934. – С. 219 – 220.
4. Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959. – С. 66 – 67.
5. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С.11 – 12.
6. Див.: Там само. – С. 12.
7. Величко Самійло. Літопис. – К., 1991. – Т. I. – С. 27.
8. Там само. – С. 26.
9. Лукомский С. Собрание историческое // Летопись Самовидца. – К., 1878. – С.323.
10. Бовгиря А.М. Пам'ятки історичної думки Гетьманщини у складі рукописних збірників XVIII – початку XIX ст. Дис...канд. іст. наук. – К., 2004. – С. 123.
11. Див. Коваленко О.Б. «Освічений гетьманат» Кирила Розумовського (До постановки проблеми) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку /Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань/. – К. – Черкаси, 1994. – С. 186 – 192.
12. Там само. – С.190.
13. Див.: Апанович Е.М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники. – К., 1983. – С. 189 – 190.
14. Див.: Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1843. – Т. 5. – С. 91, 93.
15. Див.: Апанович Е.М. Указ соч. – С. 190.
16. «Экстракт в Войсковую генеральную канцелярию...на вольности, права и преимущества Малой России...» Складено козацькою старшиною в 1750 р. з додатком листа до гетьмана К. Розумовського. – Інститут рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. I. – Од. зб. 927. – Арк. 1.
17. Там само. – Арк. 6 зв.
18. Там само. – Арк. 8.
19. Там само. – Арк. 5, 9 зв., 10 зв. – 11.
20. Там само. – Арк. 1 зв.
21. Цит. за: Путро О. Останній гетьман // Київська старовина. – 1993. - №2. – С.43 – 44.
22. Там само. – С. 44.
23. Універсал гетьмана К. Розумовського від 25.09.1750 р. «О не дачи пашпортов малороссіанам в Петербург и Москву». – Інститут рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. I. – Од. зб. 53833. – Арк. 154.
24. Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии // Український історичний журнал. – 1993. – №7,8. – С. 93.
25. Путро О. Цит. праця. – С. 45.
26. Див.: Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XIV. – №10554. – С. 568.
27. Рукописный сборник договорных статей русского правительства с гетманом Юрием Хмельницким, императорские указы об учреждении Малороссийских коллегий и об изменениях в системе судопроизводства на Украине и др. – Інститут рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 30. – Од. зб. 77. – Арк. 108 зв.
28. Див.: Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей наместничество составлено. – К., 1851. – С. 66.
29. Див. наприклад: Інститут рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. I. – Од. зб. 53764, 53766 – 53878; Ф. 30. – Од. зб. 77 тощо.

30. Музиченко Т. Історія держави і права України. – К., 2000. – С. 224.
31. Орлик П. Вивід прав України // Вивід прав України. – Нью-Йорк, 1964. – С. 86.
32. Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К., 2002. – С. 216.
33. Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе. – М., 1847. – С. 98. Далі, посилаючись на це видання, в тексті в дужках вказуватимемо номер сторінки.
34. Див.: Архив князя Воронцова. – М., 1879. – Кн. XIII. – С.66.
35. Оглоблин О. Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – С. 221.
36. Дело о назначении жалования переводчику Генеральной войсковой канцелярии П. Симоновскому // ЦДІАК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1760. – Арк. 3 – 3 зв.
37. Автор висловлює подяку О.М. Дзюбі за надання матеріалів із ЦДІАК.
38. Там само. – Арк. 2.
39. Дело о выдаче жалования Петру Симоновскому, маршалку К. Разумовского // Там само. – Ф. 269. – Оп.1. – Спр. 4550. – Арк. 2.
40. Там само. – Арк. 4.
41. Оглоблин О. Цит. праця. – С. 16.
42. Струкевич О. Цит. праця. – С. 153 – 154.

В статье рассматривается вопрос о причастности официальных органов власти к появлению исторических произведений на Левобережной Украине в середине XVIII в. Автор доказывает, что "Краткое описание о казацком малороссийском народе" П. Симоновский скорее всего создал по личному поручению гетмана К. Разумовского.

The paper deals with the problem of participation of the official organs of power to the appearance of historic works at the Left Bank of Ukraine in the middle of XVIII century. The author proves that "The brief description of Cossack Little Russian people" P. Simonovsky created first of all on personal instructions of Hetman K. Razumovsky.

